

II

Nacionalsocijalizam i Drugi svetski rat Izveštaji vezani za istoriju sećanja

Dve Nemačke

Edgar Volfrum

Za vreme kosovskog konflikta na kraju XX veka nemački političari su moralno dopunjavali i aktualizovali iskustva sa nacionalsocijalizmom. Argumentovali su da upravo Nemci koji žive danas kao potomci generacije nacionalsocijalista i krivaca za holokaust, ne smeju prekrštenih ruku da posmatraju etnička čišćenja, nego moraju da se umešaju ako i sami ne žele da budu krivi za žrtve. Najzad, tako im se činilo, može da se ispuni jedan nemački san, a to je da Nemci u nekom ratu stanu na pravu stranu, pa čak i da pobeđe u tom ratu. Istorijske slike o nacionalsocijalizmu i njegovim zločinim protiv humanosti su, suočavajući se sa aktuelnim zadatkom, doterani do vida nekakvih formula i apstraktnosti sa posledicom da se istorijski događaj holokausta banalizovao. Da li je to bila logična posledica razračunavanja sa nacionalsocijalizmom? Kako treba proceniti ophođenje sa prošlošću na zapadu, a kako na istoku Nemačke? Da li je posle 1949. godine u Saveznoj Republici Nemačkoj dominirala mešavina potiskivanja, prećutkivanja i odbrane, čime su zapadni Nemci na sebe natovarili "drugu krivicu"? ¹⁾ Ili je ophođenje sa nacionalsocijalističkom prošlošću bilo veliki demokratski uspeh, štaviše, u istorijskoj perspektivi čak i jedinstveni uspeh, jer još nikada u svetskoj istoriji ni jedan režim naslednika tako svestrano nije prekinuo sa prošlošću? ²⁾ A zar ovo drugo u izmenjenom obliku ne važi takođe i za antifašizam u NDR? (Nemačka Demokratska Republika – *Deutsche Demokratische Republik* – Prim. prev.). S druge strane: da li nemačko-nemački konflikt dva sistema, podela prošlosti, međusobno razgraničavanje i istovremeno vezanost-jedne-za-drugu dve nemačke države nije dovelo do čudnih paradoksa sećanja na nacionalsocijalizam? Sa kakvom dobiti i sa kakvim bremenom su Nemci sa istoka i sa zapada 1989/90. ušli u proces ujedinjavanja? Da li su se kulture

sećanja dve nemačke države međusobno potpuno otuđile ili je, baš naprotiv, već i pre ujedinjenja bilo približavanja?

Pregled koji sledi, treba da prikaže proces razvoja gotovo pola stoleća i da naknadno skicira osnovne crte istraživanja. U Nemačkoj je posle 1945. godine bilo dva naslednika jedne zajedničke nacionalsocijalističke prošlosti i zbog toga će se radi bolje preglednosti odvojeno tretirati dve nemačke države, ali će se na pogodnom mestu uvek nanovo pokušavati da se objasne paralele i asimetrije, konvergentnosti i divergentnosti.

Savezna Republika Nemačka

Posle denacifikacije koju su izvršili saveznici i procesa protiv ratnih zločinaca, sa osnivanjem Savezne Republike došlo je do oseke krivično pravnog proganjanja nacionalsocijalističkih nasilničkih zločina. Početkom pedesetih godina su zločinci i saučesnici nacionalsocijalizma u širokom opsegu amnestirani i integrisani u društvo. Uz suočavanje sa hladnim ratom, pragmatična alternativa je glasila: brza demokratizacija i društvena integracija ili bezuslovno obrađivanje i osuda nacionalsocijalističkih zločina? Politika odnosa prema prošlosti Savezne Republike Nemačke koja se, uprkos otporu pojedinaca, odlučila za prvu mogućnost, oslanjala se na veliku koaliciju gotovo svih političkih snaga i na taj način je, prevazilazeći granice političkih partija, pošla u susret raširenoj psihološkoj potrebi zapadnih Nemaca da se najzad podvuče završna crta ispod svih savezničkih denacifikacija. Veze po osnovi nacionalnog zajedništva svojim vrhovima su dosežali do novog vremena i stvarali opštu solidarnost ekskulpacije koja je međusobno povezivala Nemce. Na nadasve velikodušan način su ponovo preuzeti činovnici koji su bili otpušteni u vreme okupacije, a među njima su se nalazile desetine hiljada koji su u priličnoj meri bili opterećeni krivicom. Tačno je da od krupnih nacionalsocijalista u Saveznoj Republici Nemačkoj ni jedan politički nije preživio, ali srednja garnitura je pronašla svoje mesto u novoj državi, a to što je Adenauer za državnog sekretara u kabinetu saveznog kancelara postavio komentatora nirnberških (rasnih) zakona, Hansa Globkea, bacilo je senku na novu demokratiju.³⁾

Zahvaljujući zapadnoj integraciji ponovo su pušteni na slobodu osuđeni ratni zločinci, a rehabilitovana je redovna vojska, Vermaht (*Wehrmacht*). Niko javno nije sumnjao da je Vermaht

vodila „normalan rat“, štaviše, pod uticajem hladnog rata on se povremeno mogao interpretirati kao nemački prilog antikomunističko-zapadnoevropskom sporazumu. Pri tom se sećanje zgrušnulo na Staljingrad. Nationalsocijalisti su tu bitku podigli na nivo mita. Možda je većina Nemaca posle Staljingrada intimno postala odbojna prema ratu, ali je na zapadu ostao živ bitni sastavni deo mita „trećeg rajha“ da je, naime, u Staljingradu učinjen pokušaj da se zapadni svet spase od boljševizma, pa da se prema tome radi o istorijskoj evropskoj misiji. Posle rata je, međutim, mesto sećanja, Staljingrad, postao takođe i važan element podeljenog sećanja u Nemačkoj. U NDR je Staljingrad označavao polaznu tačku za bolju, srećniju budućnost. Staljingradska katastrofa je od samog početka spadala u suštinu jezgra decidirano nacionalno određenog identiteta jedne nove, bolje Nemačke. U toj katastrofi je ležao izvor istočnonemačko-sovjetskog prijateljstva. Staljingrad je ovde bio „trijumf pravednog rata“ nad fašističkim osvajačem, bio je „velika pouka“. ⁴⁾

Nasuprot tome su u Saveznoj Republici Nemačkoj postojale posve drugačije verzije istorijskog zbivanja. Sve do 70-tih godina se u književnim, autobiografskim, ali takođe i u historiografskim prikazima diskutovalo o „propuštenoj šansi“ – na primer, mogućnosti proboja iz okruženja – a propast 6. armije ostala je nekako zagonetna. U najpopularnijoj knjizi 50-ih godina, *Pseta jedna, zar hoćete večno da živite?* Frica Vesa, (*Fritz Wöss*), a otada gotovo uvek, prosti vojnici su postali žrtveni jarci rukovodstva. Posle ekranizacije romana 1959. godine kritičar Erih Kubi je pisao da zbog suočavanja sa činjenicom da u Saveznoj Republici Nemačkoj od 1950. godine nadalje „svaki Nemač želi da rat, koji je izgubio, naknadno ipak pretvori u pobedonosni rat“, to delo ima nešto kao nekakvo „nacionalno-terapeutsko“ dejstvo. „Svaki nemački muškarac, koji izlazi iz dvorane posle tog filma, oseća se nekako ekskulpiranim.“ ⁵⁾

Zašto je ponuda tumačenja o „čistom Vermahtu“ u zapadno-nemačkoj javnosti naišla na tako široko prihvatanje? Naravno da treba ukalkulisati kolektivno-psihološke dimenzije. Ali i prevazilazeći to, ne treba da se smetne s uma da je najpopularniji rat vođen u Africi. Ervin Romel bio je najistaknutiji nosilac Vermahta u posleratnom vremenu. Romel, veoma dugo Hitlerov najomiljeniji feldmaršal, ostao je najpopularniji vojnik Nemačke Drugog svetskog rata, štaviše, napredovao je sve do nacionalnog heroja.

Sve do naše sadašnjosti, rat u pustinji se glorifikuje kao viteško takmičenje. U Romelovoj raspravi napisanoj 1943. godine, a štampanoj 1950. godine, borba je čak postala *Rat bez mržnje*, to je bio naslov „stvarne afričke avanture“. Vojni pohod u Africi se nudio da potkrepljuje famu o „neuprljanom štitu“ Vermahta, a legendu o Romelu naročito je potkrepljivao general Špajdel, koji je merodavno uticao na izgradnju Bundesvera (*Wehrmacht* – „odbranbena sila“ - je naziv kopnene vojske u Hitlerovo doba, a *Bundeswehr* „odbrana Saveza“, misli se na „odbranu Savezne Republike Nemačke“ – posle rata. – Prim. prev.) Romel se uzdigao u dobro poznatu figuru masmedija, u palatama bioskopa zapadnog sveta se taj vojskovođa slavio kao moderni Hanibal. U NDR su se toga sećali drugačije. „Istočni Romel“ bio je aktivni borac za fašističke teorije o Vermahtu, imao je najuži kontakt sa vodećom grupom nacionalsocijalista i važio kao „politički i strateški hazarder nemačkog imperijalizma.“⁶⁾ Što su više na Istoku optuživali Romela, to ga se odlučnije držao Zapad.⁷⁾

O holokaustu sve do kraja 50-tih godina jedva da se govorilo, pogotovu ne javno, pa ni zapadnonemačka istorijska nauka ga nije posebno istraživala. Na latentnom, mentalnom nivou kod zapadnih Nemaca u na snazi je ostao niz predemokratskih stavova, pa i antisemitizam. U zapadnonemačkoj javnosti preovladavalo je prećutkivanje „Trećeg rajha“. Samo su se manjine usuđivale da smetaju, inače je preovladalo bagatelizovanje, odbrana od prošlosti, prebacivanje krivice na druge da bi se potisnula sopstvena krivica. U istorijskoj slici tog vremena nacionalsocijalizam se pojavljivao kao izrod demona mase i jednog satanskog vođe, kao gotovo neobjašnjivi proboj iracionalnog, kao iskušenje i sudbina,⁸⁾ a Nemci su na osnovu toga sebe smatrali žrtvama, a ne krivcima.

Popularna teorija o totalitarizmu izjednačavala je nacionalsocijalističku diktaturu braon boje i crvenu diktaturu JSPN sa ambivalentnim posledicama. (JSPN – Jedinstvena Socijalistička Partija Nemačke, *SED - Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – vodeća partija Nemačke Demokratske Republike nastala je 1946. godinenasilnom fuzijom tamošnje Komunističke i Socijaldemokratske Partije. – Prim. prev.) Izbrisale su se razlike, to je bila jedna strana, druga je, međutim, bila: antitotalitarni konsens, koji je često pre svega bio antikomunistički, stabilizovao je mladu demokratiju Savezne Republike Nemačke. Polovičnosti su bile karakteristične za obeštećenje žrtava nacionalsocijalizma, a isplate obštećenja

Izraelu vršena su ne na poslednjem mestu na osnovu pritiska zapadnih sila. U obeštećenju bilo je isuviše kalkulacija i isuviše spoljne politike, a da bi moralno bilo ubedljivo: plaćalo se tamo, gde je to zahtevala međunarodna reputacija Savezne Republike Nemačke; ko je živeo u zapadnim zemljama imao je dobre šanse za obeštećenje, ko je živeo istočno od njih po pravilu je ostao praznih ruku. Valja se, međutim, ipak setiti da su isplate morale da se sprovedu uprkos značajnom otporu stanovništva, kod koga su uglavnom bile nepopularne i nailazile na odbijanje.⁹⁾

Otprilike od 1958. godine se promenila klima, a s njom i sećanja. U pozadini su bili antisemitski skandali i i brljanja sa kukastim krstovima na celom području Savezne Republike Nemačke na kraju decenije, što je šokiralo političku klasu. Sad su postali očigledni nedostaci na području školskog i političkog obrazovanja. Ubrzo su usledile reakcije: sredinom 60-tih godina su zapadnonemački ministri kulture izdali novu direktivu za nastavu istorije na osnovu koje je nacionalsocijalizam trebalo da se tretira iscrpnije, a Savezna centrala za političko obrazovanje trebalo je da deluje u širokoj javnosti prosvetujuće sa novim nizom spisa i priredbi. Uz to je došlo do pravnih koraka: zakonodavac je 1960. godine odredio krivično delo „huškanje naroda“. (Na nemačkom *Volksverhetzung* – huškanje je naša najbliža reč za glagol *hetzen*, taj tipično novi, nemački, pravni termin koji sasvim određeno cilja na nacionalističko, profašističko huškanje, zapravo je neprevodiv. – Prim. prev.) Osim toga su mesta užasa nacionalsocijalističke vladavine, koja su godinama bila prepuštena propadanju, kao, na primer, bivši koncentracioni logor Dahau ili nacionalsocijalističke centrale u Berlinu, otada unapređivani u mesta sećanja koja efikasno deluju na medije. Najzad je sazrelo saznanje da nije nepristojno, nego da je poučno, da se mesta užasa održavaju, (što je uostalom NDR odavno učinila), pa se time razvila politika memorijalnih centara kao moralni i političko-pedagoški zadatak.¹⁰⁾

Angažovani intelektualci su sve više nailazili na pažnju publike. Uzbudivali su kritički filmovi, kao *Ruže za državnog tužioca*, Ginter Gras je doživeo prodor sa svojim *Limenim dobošem*, u književnosti je nastao novi tip drame, parabole o sukrovici, Teodor V. Adorno je – takođe 1959. godine – održao veoma zapaženo predavanje preko radija *Šta to znači: prorađivanje prošlosti*, a nemačka televizija je emitovala prve dokumentacije o nacionalsocijalističkoj prošlosti.¹¹⁾ Istovremeno je zahvaljujući krivičnim procesima,

savlađivanje nacionalsocijalističke prošlosti ponovo dospelo u centar pažnje. Osnivanje „Centralne institucije zemaljske uprave pravosuđa za rasvetljavanje nacionalsocijalističkih zločina“ 1958. godine u Ludvigsburgu političari nisu obrazlagali samo ciljem da se uhapsu i osude nacionalsocijalistički zločinci, nego se očekivalo i veliko dejstvo na javnost. Sudski procesi trebalo je da podrže sećanje i da dokumentuju grozote. Ako je već Ajhmanov proces u Jerusalimu 1961. godine u Saveznoj Republici Nemačkoj doživeo veliki medijski odjek, to je javno interesovanje za frankfurtski proces o Aušvicu 1965. godine bilo još veće, on je imao osim toga i veliki udeo u tome što su nemački istoričari intenzivno počeli da se bave holokaustom.¹²⁾

Na zvaničnom nivou naročito su debate o zastarelosti u nemačkom Bundestagu (Saveznom parlamentu – Prim. prev.) između 1965. i 1969. godine – čiji je rezultat na kraju bio da je ukinuta zastarelost za genocid – održavale temu u svesti zapadnih Nemaca i pokrenule proces učenja. Propagandne kampanje partije JSPN i „braon-knjige“ o zapadnonemačkim političarima koji su bili upleteni u nacionalsocijalizam, od samog početka su pratile debatu u zapadnoj Nemačkoj. Pre svega su Teodor Oberlender (*Theodor Oberländer*), Hans Globke, ali takođe i Hajnrih Libke (*Heinrich Lübke*), stajali pod unakrsnom vatrom iz NDR. (Hajnrih Libke – /1894.-1972/ - bio je od 1953. do 1959. savezni ministar, a od 1959. do 1969., čak predsednik Savezne Republike Nemačke. U toku Hitlerove vladavine pored ostalog radio je u jednom državnom arhitektonskom birou i njegovi potpisi su nađeni i ispod projekata nekih koncentracionih logora; Teodor Oberlender –/1905-1998/ bio je od 1953. do 1960. savezni ministar, a za vreme Drugog svetskorg rata „ekspert za Istok“ i kao takav referent Vrhovne komande Hitlerove vojske; Hans Globke – /1898.-1973./ državni ministar i jedan od najbližih savetnika prvog kancelara Savezne Republike Nemačke, Konrada Adenauera, bio je, kao što je i u samom tekstu rečeno, koautor svih zakonskih akata uperenih protiv Jevreja za vreme nacionalsocijalističke vladavine. – (Prim. prev.) Može i da se posumnja da li je to imalo dejstva na zapadno stanovništvo, ali u kombinaciji sa drugim procesima se stvarno zapažala promena svesti. Zapadni Nemci su Saveznu Republiku sve više shvatali kao „svoju“ republiku, privredno čudo, socijalna i pravna država stvorila je neku vrstu emocionalnog priznanja i normativnog izjašnjavanja u korist Savezne Republike Nemačke,

a to je uključivalo odbijanje nacionalsocijalističke prošlosti, koja se posmatrala kao nekakav skandalon.¹³⁾

Najzad, konflikt generacija delovao je kao motor novog razračunavanja sa nacionalsocijalističkom prošlošću. Generacija 68-e godine je životne priče svojih roditelja učinila predmetom uzbuđenih diskusija i na subjektivnom nivou sa Aleksandrom i Margaretom Mičerlih dijagnosticirala *nesposobnost da se tuguje*. Na „objektivnom“ nivou se nacionalsocijalizam posmatrao kao jedan od mogućih oblika građanske vlasti. Sa tom marksističkom teorijom o fašizmu je APO sebe smatrao stavljenim u položaj da „građansku“ Saveznu Republiku Nemačku optuži kao restaurativnu, kao nastavak nacionalsocijalizma i po strukturi fašistoidnu.¹⁴⁾ (APO – *Ausserparlamentarische Opposition*, vanparlamentarna opozicija – naziv je snažnog pokreta 1968. godine, koga su pre svega organizovale leve studentske organizacije na zapadnemačkim univerzitetima. – Prim. prev.)

Od promene vlasti 1969. godine pa nadalje, sećanje na nacionalsocijalizam i Drugi svetski rat se politizovalo i polarizovalo. Tek što je stupio na vlast novi savezni kancelar, Vili Brant, koji je u emigraciji pružao aktivni otpor „Trećem rajhu“, izjavio je da sebe smatra „kancelarom ne više pobeđene, nego oslobođene Nemačke“; Hitler je sada definitivno izgubio rat. U novoj politici prema Istoku krile su se znatne istorijsko-političke implikacije, jer je stalno podsećala na nacionalsocijalizam. Osmog maja 1970. godine, savezna vlada je u nemačkom Bundestagu prvi put zvanično zauzela stav u vezi sa završetkom Drugog svetskog rata i zalagala se za pomirenje sa žrtvama na Istoku. Partije CDU/CSU su se opirale tom „slavljenju kapitulacije“; šef opozicije, Rajner Barcel, smatrao je da porazi ne mogu da se slave. Povodom potpisivanja Varšavskog ugovora u decembru 1970. godine Brant je preko televizije apelovao na istorijsku svest građana Savezne Republike Nemačke i parirao je napadima opozicije i udruženja proteranih: nije to današnja socijalno-liberalna koalicija, koja na savesti ima nemački Istok, nego Hitlerova imperijalna vlada. Ovim ugovorima se ne gubi ništa i ne napušta ništa, što odavno nije proigrano, „proigrano od zločinačkog režima, od nacionalsocijalizma“.¹⁵⁾

Kada su, međutim, Republiku, kojom se vladalo na socijalno-liberalni način, potresao sve veći broj kriza i kada su posle ostavke Vilija Branta pukle utopije, konzervativni političari i intelektualci su od sredine 70-tih godina počeli da govore o nekakvoj „nemač-

koj krizi identiteta“. Oni su se plašili da bi se Savezna Republika Nemačka pokazala kao „demokratija-pogodna-samo-za-lepo-vreme“ i pozivali su na preokret tendencija. U njihovim očima je „levo“ savlađivanje prošlosti bilo subverzivno, jer je navodno sprečavalo „definitivno“ prerađivanje prošlosti i učinilo nemogućim stvaranje identiteta, koji bi morao da bude utemeljen na pozitivnoj istorijskoj slici. Nemačka istorija mora da se „dekriminalizuje“ da bi se stvorio prostor za novi patriotizam. Tu se radilo ni manje, ni više, nego o potresima koji su nagoveštavali „raspravu među istoričarima“ koja će izbiti čitavu deceniju kasnije.

Kod većine Nemaca je, međutim, poznavanje nacionalsocijalizma bilo još veoma nepotpuno, što je jasno postalo 1979. godine, kada je jedan medijski događaj kao nikada do tada potresao zapadne Nemce. U toku januara je ARD (prvi program državne nemačke televizije. – Prim. prev.) emitovao američku televizijsku seriju *Holokaust*. Kritičari i profesionalni istoričari su u njoj uspeali da vide samo na silu dirljivu, falsifikatorsku, ako ne čak fatalnu dramaturgiju progona i uništavanja Jevreja. Oni su tu seriju ocenili negativno kao tipičnu sapunsku operu, koja sadrži sve fine-se holivudske industrije iluzija. Međutim, njena gledanost bila je senzacionalno velika. Milioni gledalaca su se vezali za televizijsku seriju *Holokaust*, koja je u centar zbivanja postavila sudbinu jedne jevrejske porodice i jednog oberšturbambanfirera, koja je bila dirljivo, a moguće i istinito prikazivanje nacionalsocijalističkih zloдела, koja ih je temeljnije uzbunila od svega što su pre toga videli ili pročitali. Zbog toga je ona imala neposredno, prosvetujuće dejstvo. Demoskopija je utvrdila kao neposredno dejstvo na gledaoce da je njih 65 procenata bilo potreseno, 45 procenata osetilo stid, a 81 procenat je diskutovao posle emitovanja serije. Istorijska nauka je dovedena u situaciju da se suočena sa ovakvim dejstvom na publiku priupita, da li godinama nije radila mimo potreba javnosti, u svakom slučaju, činilo se da je veoma malo doprinela popularizaciji istorijskih slika. ¹⁶⁾

Kao posledica toga vidi se dvostruki razvoj: s jedne strane je nacionalsocijalistička prošlost sve više postajala stvar naučnih eksperata i na osnovu njihovog krajnje specijalizovanog pristupa sve više se rastvarala u niz detaljnih i specijalnih pitanja. S druge strane su se od preokreta u korist Helmuta Kola 1982/83. godine, javnosti nametnule brojne istorijsko-političke kontroverze i konflikti oko godišnjica i govora u spomen nečega i muzeja, koji su

nastavili da vode upravo pomenuti diskurs o identitetu i 1986/87. kulminirali u „raspravu istoričara“. (Pojednostavljeno: istoričar Ernst Nolte je tvrdio da su takođe i nacionalsocijalisti sebe mogli smatrati potencijalnim žrtvama, jer su užasi gulaga u SSSR pret-hodili njihovim zločinima, filozof Jürgen Habermas je odgovorio da to predstavlja omalovažavanje holokausta sa namerom da se Saveznoj Republici Nemačkoj nametne desno-konzervativni identitet. Mnogi naučnici i publicisti svojim tekstovima i nastupima i bezbroj građana u pismima čitalaca raznim novinama učestvovali su u toj debati. – Prim. prev.) Konflikti su jače nego ikada ranije postali prava borba za kulturnu hegemoniju u Saveznoj Republici Nemačkoj. Suočavajući se sa generacijskim promenama, ta je tema bila veoma brizantna. Pripadnici „druge generacije“ su svoje majke i očeve konfrontirali sa njihovom prošlošću. Sa „trećom generacijom“ se problem pomera, jer za nju se neki posebni odnos prema nacionalsocijalističkoj prošlosti postavlja u neku ruku kao nacionalna zbrka. Oni sa nacionalsocijalizmom imaju veze samo utoliko, što su Nemci.

To je bila jedna od pozadina „rasprave istoričara“ na koju je takođe valjalo da se misli. Pri tom je konzervativna strana „pučala iz teške artiljerije“ na „identitet razračunavanja sa prošlošću“ levo-liberalne strane. U njoj je prepoznala barijeru za pozitivnu nacionalnu svest, koju je teško bilo premostiti, jer stalno ukazivanje na „Treći rajh“ i na singularnost holokausta u svetskoj istoriji navodno vodi do nedostatka sposobnosti za budućnost Nemaca, kojima ništa nije hitnije potrebno od „normalnog nacionalnog identiteta“. To je za njih značilo da „opsednutost krivicom koja muči samu sebe“ mora da dovede do nekakve „povređene nacije“. Umesto toga trebalo bi da se postavi istorijska slika pogodna za saglasnost koja svoju sopstvenu nacionalnu istoriju neće stalno da prenosi kao istoriju zla. Levo-liberalni kritičari su se plašili da će konzervativci odučiti građane Savezne Republike Nemačke od toga da pocrvene od stida zbog Aušvica i da prerežu moralnu vezu s njim. Jedno se nije promenilo posle „rasprave istoričara“: imperativ sećanja na nacionalsocijalizam konstitutivno je opastao za zapadnonemačku pravnu državu i njenu duhovnu zapadnu povezanost.¹⁷⁾

Nemačka Demokratska Republika

Nemačka Demokratska Republika je 1965. godine pokrenula istorijsko-političku kampanju. Sa bezbroj članaka, objašnjenja i karikatura partija JSPN pokušavala je da stvori utisak da će 9. maja 1965. godine sa nastupom zastarelosti za kapitalne zločine, hiljade stanovnika Savezne Republike Nemačke da se sami prikažu kao raniji nacionalsocijalistički zločinci i da neće moći da se pozovu na odgovornost. Zločinci, koji su se sakrili u inostranstvu, na taj prelomni datum će se vratiti u zapadnu Nemačku, obući svoje stare uniforme i staviti na raspolaganje saveznoj vladi svoja esesovska iskustva, početi ratne pripreme i postrojiti se za revanš. Za razliku od zapadne Nemačke, na Istoku su osuđeni svi nacionalsocijalistički i ratni zločinci i nacionalsocijalizam je „iskorenjen“ skroz, naskroz, kako je rečeno čak i u članu 6.1 ustava NDR. U takmičenju oko legitimiteta sa Saveznom Republikom Nemačkom NDR je uvek odlučno isticala tvrdnju da je samo ona izvukla prave konsekvence iz nacionalsocijalističke katastrofe. Zbog toga je odbijala bilo kakve obaveze i odgovornosti za prošlost. Ma kako čudno to danas izgledalo, sa polaganjem prava na to NDR, je širom sveta nailažila na određeni odjek. Mogao je da nastane utisak da je Hitler bio zapadni Nemač. ¹⁸⁾

Na osnovu osnivačkog mita NDR, nemački antifašisti su na strani Sovjetskog Saveza pobedili Hitlerovu diktaturu, a zatim stvorili novu Nemačku. Denacifikacija je važila za noseći stub „antifašističko-demokratskog“ prevrata, koji se – tako je rečeno u zvaničnoj periodizaciji istorije NDR – odvijao između 1945. i 1949. godine, kada je takođe postavljen i temelj za prelazak sa kapitalizma na socijalizam. Na politički važnim područjima, kao što su pravosuđe, uprava i školstvo, denacifikacija je po pravilu protekla radikalnije, nego na Zapadu. Pri tom je političko čišćenje pokazivalo dvostruki karakter: s jedne strane se obračunavalo sa nosiocima nacionalsocijalističkog režima, s druge strane oni su se smatrali i sredstvom za promenu sistema. Sistematsko *obračunavanje* (sa nacionalsocijalizmom) stupilo je u usku fuziju sa sistemskim *promenama*, pa su u praksi jedva mogli da se odvoje jedno od drugog. ¹⁹⁾ Personalni prelom sa prošloću išao je ruku pod ruku sa principom diktature koji je ostao na snazi. Male nacionalsocijaliste, „nominalne naciste“, za razliku od „aktivnih“, JSPN je domesticirala u naročito za njih stvorenoj Nacionalnodemokratskoj

Partiji Nemačke, (NDPD), čije je rukovođenje – radi bezbednosti – preuzeo jedan stari komunista. Drugačije nego u Saveznoj Republici Nemačkoj, prošlosti opterećene osobe u NDR jedva da su još igrale neku važniju ulogu, ali je i tu, kao i tamo, bilo masovnog prilagođavanja, svako svome odgovarajućem sistemu. Kada je objavljeno da je denacifikacija završena, nacionalsocijalizam više nije spadao u istoriju NDR, nego samo još u istoriju kapitalističke Savezne Republike Nemačke. JSPN je, kako je ona sama to shvatila u svojoj komunističkoj teoriji, nadoknadila svojevremeno neostvarenu socijalističku revoluciju iz 1918. godine, pobedila je kapitalizam, a time i osnovu fašizma.²⁰⁾

U Saveznoj Republici Nemačkoj je savlađivanje prošlosti bio stalan proces, u NDR nije. U njoj je dogmatski objavljeno da je ono završeno sa „antifašistički-demokratskim preokretom“, promena stavova ljudi nije rasla postepeno kao u Saveznoj Republici Nemačkoj, nego je načinjen pokušaj da se to obavi dekretom jednom za svagda. Time su nove rasprave o krivici i odgovornosti postale suvišni. Antifašizam je u unutrašnje- i spoljnopolitičkom pogledu bio jedino neprikosnovo opravdanje za egzistenciju NDR. On je stvarao jezgro iskustvenog stanja elite JSPN koja je socijalizirana u komunizmu Vajmarske Republike. Njeno generacijsko iskustvo se projektovalo na celokupno društvo u NDR, u tom pogledu je „antifašizam“ bio propisan, ali on je istovremeno omogućavao ljudima da na brzinu pređu na stranu „one druge“ Nemačke. Ta ideologija ispovedi za mnoge je značila atraktivnu ponudu: ona ih je rasterećivala i oslobodila individualne krivice i odgovornosti za nacionalsocijalizam.²¹⁾

Nešto se, međutim, nije moglo poreći: samo je mali broj Nemaca pružao otpor diktaturi nacionalsocijalizma. U tom pogledu antifašistički, osnivački mit NDR nije mogao da se uspostavi preko individualnog, pa zbog toga komunikativnog sećanja. Bio je, štaviše, upućen na kulturne oblike posredovanja, kao što su rituali, spomenici, literatura i likovna umetnost da bi uopšte mogao da nađe pristup kolektivnom sećanju građana NDR.

Na osnovu toga se objašnjava ekscesivno korišćenje takvih oblika posredovanja da bi se mit o rađanju NDR iz antifašističkog otpora ukotvio u glavama ljudi. Gotovo po celoj površini NDR bili su posejani spomenici i spomenploče u pomen antifašističkog otpora, socijalističkih uzora i razvoja NDR. Od 1955. godine upostavljen je naročito zbog toga stvoreni kuratorijum za centre

opomena i memorijalne centre. JSPN je uz ogromna ulaganja bivši koncentracioni logor Buhenvald uz pomoć monumentalne arhitekture monumentalnih centara pretvorio u mesto istorijskog sećanja na herojski komunistički otpor protiv „Trećeg Rajha“, proizvela ga u „crveni Olimp“, koji svaki građanin NDR mora da je video i prisvojio. Centralni spomenik kompleksa, „Oslobođeni zatvorenici“ Frica Kremera, prikazuje jedno dete i desetericu muškaraca – ali nikako nekakve strahovito mršave likove obeležene smrću, nego grupnu pozu boraca sa barjakom, puškom, rukom podignutom u gest zakletve i stisnutom pesnicom. Dakle ne žrtve, nego borce koji su sami sebe oslobodili, ako se tako hoće, NDR u malom.²²⁾

Nimalo ne iznenađuje to što je većina intelektualaca istočnonemački antifašizam takoreći intimno prihvatila kao zahtev NDR da predstavlja sve dobre Nemce. Međutim, i više od toga, za mnoge građane NDR razvio se kao snaga, koja ih obeležava. Antifašizam nije bio, kao što se na Zapadu čestvo tvrdilo, samo manipulativni instrument moći JSPN, nego su se kod mnogih ljudi, i to baš iz građanskog pokreta u NDR, odražavali antifašistički stavovi, koji su, doduše, umeli da postanu i klopka za lojalnost koja je stabilizovala sistem. Antifašistička socijalizacija i svakodnevni susret sa antifašizmom uz to su u sebi krili takođe i bitne deficite. Komunistička teorija, koja je sve probleme utisnula u raster klase borbe između kapitala i rada, pokazala se nesposobnom da objasni rasistički antisemitizam u nacionalsocijalističkoj diktaturi. Kroz kategoriju fašizma se univerzalno prikazao nemački nacionalsocijalizam, ali istorijsko-politička cena te univerzalizacije bila je ekstremno visoka. Kao što je poznato, nacionalsocijalizam se od svih ostalih fašističkih pokreta razlikovao time što je sprovodio svuda prisutni antisemitizam sa eliminatorskim posledicama – ali upravo to suštinsko jezgro je istočnonemačko sećanje prećutkivalo time što je holokaust utiskivao u klasnu šemu. Na osnovu nje je bitni elemenat nacionalsocijalizma bio antikomunizam, a Jevreji su manje ili više slučajno dospeli u vir fašističke mašinerije uništavanja. U toku 50-tih godina holokaust uopšte nije bio tema u NDR; ali i kasnije je na snazi ostao pomenuti ideološki raster unutar koga je morao da se kreće svako ko bi govorio o holokaustu. Osim toga su se u toku hladnog rata konzervirali antijevrejski resentimani: u celoj istočnoj Evropi su marksističko-lenjinistički napadi na „zapadni imperijalizam“ nadkrilili i pojačavali antizapadne klišeje i asocijali na Jevreje zajedno sa prezrenim

„kosmopolitskim“ kapitalističkim Zapadom. Ma kako to zvučalo paradoksalno: antifašistička legitimacija istovremeno je predstavljala takođe i osnov određene antijevrejske politike.

Baš kao i u Saveznoj Republici Nemačkoj, takođe je i u NDR proces Ajhmanu 1961. godine predstavljao cezuru. Proces, koji je izazvao pažnju širom sveta, trebalo je, doduše, iskoristiti da bi se Savezna Republika Nemačka i nadalje opanjkavala zbog antisemitizma, ali tek je pod svodom te propagandne kampanje tema progona Javreja imala šansu da izbije u javnost u NDR. Tek je 70-tih godina dogmatski pogled na prošlost na primetan način naišao na prigovor. Crkve u NDR su 1978. godine ukazivale na antisemitske ispade i upozorile da anticionizam Partije, koji se i nadalje negovao – narastao zbog problematike Bliskog istoka – može da se preokrene u javni antisemitizam. Osim toga su kritičari sistema od početka procesa KEBS-a sve više postavljali skeptična pitanja: Da li je zaista sve bilo baš tako jasno, jednostavno i herojski? Da li su svi ljudi u NDR bili istorijski pobednici koji nisu snosili ni najmanju odgovornost za ono što je učinjeno jevrejskom stanovništvu?

Karakteristično je i spada u istoriju raspada NDR, što su iznenada napušteni spoljnopolitička kalkulacija i pragmatizam dogmatskih kategorija mišljenja. Erih Honeker je 1988. godine signalizirao spremnost da se obeštete jevrejske žrtve nacionalsocijalizma. Državni vrh NDR se poduže trudio da uspostavi bolje odnose sa jevrejskim svetom. Kao vrhunac priznavanja NDR, Honeker je pozeleo državnu posetu u SAD, ali Vašington je stavio do znanja da se to ne može dobiti bez obeštećenja nacionalsocijalističkim žrtavama. Režim JSPN je već na simbolički način počeo da tome ide u susret: pedesetogodišnjica imperijalne noći pogroma 9. novembra 1988. godine u NDR je obeležena ogromnom javnom kampanjom, tako da je prvi put od postojanja NDR spomen na novembarsku revoluciju 1918. godine dospeo u zapećak. Do posete SAD i izvršenja obeštećenja više nije došlo, pokazalo se da je istorija brža. Odlučujuće je, međutim, bilo da je rukovodstvo JSPN revidiralo centralni deo toga, kako NDR shvata samu sebe same sebe. „Sjahala je sa visokog paripa ‚pobednika istorije‘ i postala što je Savezna Republika Nemačke već bila: država naslednica nacionalsocijalističke imperije.“²³⁾ Tu se pokazala političko-istorijska erozija koja je podrivala vladavinu JSPN i dovela do toga da su elite bliske rukovodstvu počele da sumnjaju u substancu države,

erozija koja je zapretila daljem opstanku NDR i koja takođe može da objasni čudnu autoparalizu vlastodržaca 1989. godine.

Sve do kraja postojanja dve nemačke države sećanje na nacionalsocijalizam je osciliralo između polova morala i pragmatizma. Obe države su pokušavale da se podelom prošlosti razgraniče jedna od druge, ali su ipak ostale međusobno uslovljene. Zapadni Nemci su na mere prevaspitivanja saveznika dugo reagovali sa pragmatizmom ćutanja, dok je u NDR režim propisao distinktivnu autoinscenaciju (na engleskom *self-dramatisation*. - Prim. prev.) Trebalo je da dominiraju moral i ispovedanje, a novi socijalistički i antifašistički čovek postao je svetlim uzorom orijentacije vrednosti. Po interpretaciji Zapada, Nemci su postali žrtve beskrupulozne nacionalsocijalističke vlasti, a istočni Nemci su i nadalje ostali žrtve ne mnogo manje beskrupulozne vlasti JSPN. U interpretaciji Istoka Nemci su bili žrtve fašizma i militarizma, koji se u samo malo blažem obliku nastavljao na „imperijalističkom Zapadu.“ Istočnonemačka konstrukcija prošlosti ostala je fiksirana na u suštini uspešnu borbu antifašista. Po tom tumačenju, istočni Nemci zapravo više i nisu bili žrtve, nego istorijski pobednici, pa je tako NDR mogla da se gotovo potpuno „ratosilja“ svekolike perspektive žrtava. NDR je svoj istorijski legitimitet izvlačila na osnovu povezivanja kapitalizma sa nacionalsocijalističkom vladavinom. Dotadašnja nemačka istorija bila je u suštini kontrastna folija sopstvenog samorazumevanja. Nasuprot tome je Savezna Republika Nemačka opravdavala svoju novu geopolitičku ulogu unutar zapadnog saveza povlačenjem granice prema komunizmu i prema nacionalsocijalizmu, istovremeno poričući njegovo nesavladano nasleđe.²⁴⁾ Tako su dva nemačka društva raspolagala mehanizmima rasterećivanja i zaslepljivanja i brojni konflikti u vezi sa nacionalsocijalističkom prošlošću posle ponovnog ujedinjenja 1990. godine – od debate u vezi Goldhagena, sve do izložbe o delovanju Vermahta, od kontroverze Valzer-Bubis, do diskusije o obeštećenju prinudnih radnika u vreme nacionalsocijalizma – pokazivali su pre svega jedno: tek je završetak konflikta između Istoka i Zapada obezbedio veću sposobnost za samokritiku.

Primedbe

- 1) Đordano, Ralf: „Druga krivica ili o teretu da se bude Nemač“ (Giordano, Ralph: „Die zweite Schuld oder Von der Last, Deutscher zu sein“), Keln, 1987.
- 2) Tako i Groser, Alfred: „Ubijanje čovečanstva. Genocid u sećanju naroda“, („Grosser Alfred; „Die Ermordung der Menschheit. Der Genozid im Gedächtnis der Völker“) Minhen/Beč, 1990, str. 87.; slično Zonthajmer, Kurt: „Nemačka nikada nije bila takva. Primedbe o političkoj kulturi Savezne Republike Nemačke, (Sontheimer, Kurt: „So war Deutschland nie. Anmerkungen zur politischen Kultur der Bundesrepublik“), Minhen, 1999, str. 44.
- 3) Vidi takođe: Fraj, Norbert: „Politika prošlosti. Počeci Savezne Republike Nemačke i nacionalsocijalistička prošlost“, (Frei, Norbert: „Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit“, Minhen, 1966; Herbert, Ulrich: „Biografske studije o radikalizmu, pogledu na svet i razumu 1903-1989“, (Herbert, Ulrich: „Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989“), Bon, 1996, str. 434; Graml, Herman: „Potisnuto razračunavanje sa nacionalsocijalizmom“. (Graml, Hermann: „Die Verdrängte Auseinandersetzung mit dem Nationalsozialismus“), u Brosat, Martin, (priredivač) „Cezure posle 1945. godine. Eseji o periodizaciji nemačke posleratne istorije“, (Broszat, Martin /Hg./ „Zäsuren nach 1945. Essays zur Periodisierung der deutschen Nachkriegsgeschichte“), Minhen, 1990., str. 169-185; Brohhagen, Ulrich: „Posle Nirnberga. Savlađivanje prošlosti i vezivanje za Zapad u vreme Adenauerove ere“, (Brohhagen, Ulrich: „Nach Nürnberg. Vergangenheitsbewältigung und Westbindung in der Ära Adenauer“, Hamburg, 1994.; Tajlor, Telford: „Nirnberški procesi. Pozadina, analize i saznanja na osnovu današnjeg viđenja“, (Taylor, Telford: „Die Nürnberger Prozesse. Hintergründe, Analysen und Erkenntnisse aus heutiger Sicht“), Minhen, 1994.; Kilmanseg, Peter Graf: „Dugačke senke. O ophođenju Nemaca sa nacionalsocijalističkom prošlošću“, (Kielsmanegg, Peter Graf: „Lange Schatten. Vom Umgang der Deutschen mit der nationalsozialistischen Vergangenheit“), Berlin, 1989.; Šilt, Aksel: „Ophođenje sa nacionalsocijalističkom prošloću u javnosti posleratnog vremena“, (Schildt, Axel: „Der Umgang mit der NS-Vergangenheit in der Öffentlichkeit der Nachkriegszeit“) u Lot, Vilfrid/Rusinek, Bernd A. (priredivači) „Politika promena. Nacionalsocijalističke elite u zapadnonemačkom posleratnom društvu“, (Loth, Wilfried/Rusinek Bernd A. /Hg./: „Verwandlungspolitik. NS-Eliten in der westdeutschen Nachkriegsgesellschaft“), Frankfurt na Majni/ Njujork, 1998. str. 19-54.
- 4) Vidi Kumpfmiler, Mihael: „Staljingradska bitka. Metamorfoze jednog nemačkog mita“, (Kumpfmüller, Michael: „Die Schlacht von Stalingad. Metamorphosen eines deutschen Mythos“), Minhen, 1995., str. 175.

- 5) Isto, str 226.
- 6) Biografski leksikon uz nemačku istoriju, (Biographisches Lexikon zur deutschen Geschichte), Berlin, (istočni), 1970, str. 374.
- 7) Vidi dnevni list "FAZ" („Frankfurter Allgemeine Zeitung“), 13. 10. 1984. „Firerov general“ („Des Führers General“) i dnevni list „Frankfurter Rundschau“: „Pretpostavke o Romelu“ („Mutmaßungen über Rommel“) o osporavanoj Romelovoj Biografiji Davida Irvinga.
- 8) Vidi Herbert, Ulrich „Holokaust u pisanju istorije u Saveznoj Republici Nemačkoj“, („Herbert, Ulrich: „Der Holocaust in der Geschichtsschreibung der Bundesrepublik Deutschland“), u isti/Greler, Olaf (priređivači) „Dvostruko savlađivanje. Četiri priloga ophođenju sa nacionalsocijalističkom prošlošću u dve nemačke države“, (ders/Groehler, Olaf (Hg.) „Zweierlei Bewältigung. Über den Umgang mit der NS-Vergangenheit in den beiden deutschen Staaten“), Hamburg, 1992., str. 7-28; Bergman, Verner: „Antisemitizam u javnim konfliktima. Kolektivno učenje unutar političke kulture Savezne Republike Nemačke 1949-1989“, (Bergmann, Werner: „Antisemitismus in öffentlichen Konflikten. Kollektives Lernen in der politischen Kultur der Bundesrepublik 1949-1989“), Frankfurt na Majni/Njujork, 1997, str. 71; Dubiel Helmut: „Niko nije oslobođen istorije. Nacionalsocijalistička vladavina u debatama zapadnonemačkog parlamenta“, (Dubiel, Helmut: „Niemand ist frei von der Geschichte. Die nationalsozialistische Herrschaft in den Debatten des deutschen Bundestages“), Minhen, Beč, 1999.
- 9) Vidi Herbst, Ludolf/Gošler, Konstantin (priređivači). „Obeštećenje u Saveznoj Republici Nemačkoj“, (Herbst, Ludolf/Goschler, Constantin, /Hg./ „Die Wiedergutmachung in der Bundesrepublik Deutschland“), Minhen, 1989.; Hokerts, Hans Ginter. „Obeštećenje u Nemačkoj. Istorijski bilans“, (Hockerts, Hans Günter: „Wiedergutmachung in Deutschland. Eine historische Bilanz“), u „VwZ“ 49, (2001), str. 167-214.
- 10) Vidi Cobler, Sebastian: „Zakon o ‚Laži o Aušvicu‘ – Primedbe uz jednu pravno-političku trgovinu oprostom“, (Cobler, Sebastian: „Das Gesetz gegen die ‚Auschwitz-Lüge‘ – Anmerkungen zu einem rechtspolitischen Ablaßhandel“) u „Kritičkom pravosuđu“, („Kritische Justiz“) sveska 2 (1985), str. 159-179; Rajhel, Peter: „Politika sa sećanjem. Mesta spomena u prepirci o nacionalsocijalističkoj prošlosti“, (Reichel, Peter: „Politik mit der Erinnerung. Gedächtnisorte im Streit um die nationalsozialistische Vergangenheit“), Minhen/Beč, 1995.
- 11) Vidi Klase, Kristof: „Slike prošlosti. Vreme nacionalsocijalizma na televiziji Savezne Republike Nemačke 1955-1965“, (Classen, Christoph: „Bilder der Vergangenheit. Die Zeit des Nationalsozialismus im Fernsehen der Bundesrepublik Deutschland 1955-1966“), Keln, 1999.

- 12) Vidi Verle, Gerhard/Vandres, Tomas: „Aušvic pred sudom. Genocid u kaznenom postupku Savezne Republike Nemačke“, (Verle, Gerhard/ Wandres, Thomas: „Auschwitz vor Gericht. Völkermord und bundesdeutsche Strafrecht“, Minhen, 1995; Štajnbah, Peter: „Nationalsozialistische nasilni zločini. Diskusija u nemačkoj javnosti“. (Steinbach, Peter: „Nationalsozialistische Gewaltverbrechen. Die Diskussion in der deutschen Öffentlichkeit“), Berlin, 1981.
- 13) Vidi Volfrum, Edgar: „Politička istorija u Saveznoj Republici Nemačkoj. Put ka zapadnonemačkom sećanju 1948-1990“, (Volfrum, Edgar: „Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung 1948-1990), Darmštadt, 1999, str. 239.
- 14) Mičerlih Aleksandar i Margarete: „Nesposobnost da se tuguje“, (Mitscherlich Alexander und Margarete: „Die Unfähigkeit zu trauern“), novo izdanje, u Švan, Gesine: „Politika i krivica. Razorna moć ćutanja“, (Schwan, Gesine: „Politik und Schuld. Die zerstörerische Macht des Schweigens“), Frankfurt na Majni, 1997.
- 15) Volfrum, (vidi primedbu 13), str. 264 i str. 273.
- 16) Vidi Kampen, Vilhelm van: „Holokaust. Materijali uz jednu američku televizijsku seriju o progonu Jevreja u ‚Trećem Rajhu‘“, (Kampen, Wilhelm van: „Holocaust. Materialien zu einer amerikanischen Fernsehsendung über die Judenverfolgung im ‚Dritten Reich‘“) Bon, 1981; Momzen Hans: „Nastave istorije i nalaženje identiteta u Saveznoj Republici Nemačkoj“, (Mommsen, Hans: „Geschichtsunterricht und Identitätsfindung in der Bundesrepublik“, u „Istorijska didaktika“ („Geschichtsdidaktik“) 2, (1978., str. 291-300
- 17) „Debata istoričara. Dokumentacija kontroverze oko jedinstvenosti nacionalsocijalističkog uništavanja Jevreja“, („Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung“), Minhen, 1987; Maier Čarls S.: „Prisutnost prošlosti. Istorija i nacionalni identitet Nemaca“, (Maier Charles S.: „Die Gegenwart der Vergangenheit. Geschichte und nationale Identität der Deutschen“), Frankfurt na Majni/Njujork, 1992; Hel, Ulrich fon: „Borba za tumačenje. Nacionalsocijalizam između ‚savlađivanja prošlosti‘, postulata istoriziranja i ‚nove prostodušnosti‘“, (Hehl, Ulrich von: „Kampf um die Deutung. Der Nationalsozialismus zwischen ‚Vergangenheitsbewältigung‘, ‚Historisierungspostulat und ‚neuer Unbefangenheit‘“), u „Istorijskom godišnjaku“, („Historisches Jahrbuch“), 117/II (1997), str. 406-436.
- 18) Vidi Lepsius, M. Rainer: „Nasleđe nacionalsocijalizma i politička kultura zemalja naslednica ‚Velikonemačke imperije‘“, (Lepsius, M. Rainer: „Das Erbe des Nationalsozialismus und die politische Kultur in den Nachfolgestaaten des ‚Großdeutschen Reiches‘“), takođe od istog autora: „Demokratija u Nemačkoj. Sociološko-istorijske anali-

- ze konstelacija. Izabrani spisi“ („Demokratie in Deutschland. Soziologisch-historische Konstellationsanalysen. Ausgewählte Aufsätze“), Göttingen, 1993. str. 229-245.
- 19) Vidi Velš, Helga A.: „Antifašističko-demokratski preokret' i političko čišćenje u sovjetskoj okupacionoj zoni Nemačke“ (Welsh, Helga A.: „Antifaschistisch-demokratische Umwälzung' und politische Säuberung in der sowjetischen Besatzungszone Deutschlands“) u Henke, Klaus Ditmar/ Voler, Hans (priređivači): „Političko čišćenje u Evropi. Oračun sa fašizmom i kolaboracijom posle Drugog svetskog rata“, (Henke, Klaus Dietmar/Woller, Hans, /Hg./: „Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg“), Minhen, 1991, str. 84-107; Naimark, Norman M.: „Rusi u Nemačkoj. Sovjetska okupaciona zona 1945-1949“, (Naimark, Norman M.: „Die Russen in Deutschland. Die sowjetische Besatzungszone 1945 bis 1949“), Berlin, 1997.
- 20) Mojšel, Zigrid : „Legitimnost i vladavina partije. O paradoksu stabilnosti i revolucije u NDR 1945-1989“, (Meuschel Sigrid: „Legitimation und Parteiherrschaft. Zum Paradox von Stabilität und Revolution in der DDR 1945-1989“), Frankfurt na Majni, 1992, str. 29.
- 21) Vidi Grunenberg, Antonia: „Antifašizam – jedan nemački mit“, (Grunenberg, Antonia: „Antifaschismus – ein deutscher Mythos“), Rajnbek kod Hamburga, 1993; Herf, Džefri: „Dve vrste sećanja. Nacionalsocijalistička prošlost u podeljenoj Nemačkoj“, (Herf, Jeffrey: „Zweierlei Erinnerung. Die NS-Vergangenheit im geteilten Deutschland“), Berlin, 1998, str. 194; Mecing, Hajke Kristina: „Istorija u znaku istorijskog materijalizma. Istraživanja o istorijskoj nauci i nastavi istorije u NDR“, (Mätzing, Heike Christina: „Geschichte im Zeichen des historischen Materialismus. Untersuchungen zu Geschichtswissenschaft und Geschichtsunterricht in der DDR“), Hanover, 1999; Zabro, Martin: „Diktatura konsensa. Istorijska nauka u NDR“, (Sabrow, Martin: „Diktatur des Konsens. Geschichtswissenschaft in der DDR“) Minhen, 2001; Greler, Olaf: Ophođenje sa holokaustom u NDR“, (Groehler, Olaf: „Der Umgang mit dem Holocaust in der DDR“) u Štajninger, Rolf (priređivač): „Ophođenje sa holokaustom: Evropa – SAD – Izrael“, (Steininger, Rolf: „Der Umgang mit dem Holocaust: Europa – USA – Israel“), Beč itd. 1994, str. 233-245.
- 22) Vidi Overeš, Manfred: „Buhenvald i NDR ili potraga za legitimisanjem samoga sebe“, (Overesch, Manfred: „Buchenwald und die DDR oder die Suche nach Selbstlegitimation“), Göttingen, 1995; Nithamer, Luc, (priređivač): „'Očišćeni' antifasizam. JSPN i crveni kapoi u Buhenvaldu. Dokumenti“, (Niethammer, Lutz: „Der ‚gesäuberte‘ Antifaschismus. Die JSPN und die roten Kapos von Buchenwald. Dokumente“), Berlin, 1994; Cimer, Hasko: „Buhenvaldski konflikt. Uz debatu o istoriji i sećanju u kontekstu nemačkog ujedinjenja“,

- (Zimmer, Hasko: „Der Buchenwald-Konflikt. Zum Streit um Geschichte und Erinnerung im Kontext der deutschen Vereinigung“), Minster, 1999; Minkler, Herfrid: „Kolektivno sećanje NDR“, (Minkler, Herfried: „Das kollektive Gedächtnis der DDR“) u Forsther, Diter (priređivač): „Partijski zadatak: jedna nova Nemačka. Slike, Rituali i simboli rane NDR“, (Vorsteher, Dieter /Hg./: „Parteiauftrag: ein neues Deutschland. Bilder, Rituale und Symbole der frühen DDR“), Berlin, 1996, str. 458-468.
- 23) Bender, Peter: „Epizoda ili epoha? Uz istoriju podeljene Nemačke“, (Bender, Peter: „Episode oder Epoche? Zur Geschichte des geteilten Deutschlands“), Minhen, 1996. str. 54.
- 24) Vidi Asman, Aleida/Frefert, Ute: „Istorijska zaboravnost – istorijska opsednutost. O ophođenju sa nemačkim prošlostima posle 1945.“, (Assmannm Aleida/Frevert Ute: „Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit. Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945“), Štuttgart, 1999; Luc, Feliks Filip: „Istorijska svest Nemaca. Osnovi političke kulture na Istoku i Zapadu“, (Lutz, Felix Philipp: „Das Geschichtsbewußtsein der Deutschen. Grundlagen der politischen Kultur in Ost und West“), Keln, 2000; Diner, Dan: „Ciklusi. Nacionalsocijalizam u pamćenju“, (Diner, Dan: „Kreisläufe. Nationalsozialismus und Gedächtnis“), Berlin, 1995; Zil, Klaus, (priređivač): „Savlađivanje prošlosti 1945. i 1989. Nemoguće upoređenje?“, (Sühl, Klaus /Hg./: „Vergangenheitsbewältigung 1945 und 1989. Ein unmöglicher Vergleich?“) Berlin, 1992.